

La yerba en Caldones (Xixón)

XOSÉ MARIA GARCIA SANCHEZ

Entamu

Si camentamos nos orixenes humanos de **Caldones** sedría perdificil topalos. Lo que paez tar claro ye que tola fastera del valle altu del ríu Muriel debió tar habitada dende fai permunchos años por pastores y recolectores. Muestra d'ello son los túmulos de La Cabaña'l Marqués (Riusecu) dataos na Edá del Bronce, pero lo más averao a nós ye'l sellu medieval que se-y dio a la casa palaciu Vigil-Quiñones (güei Casa Ratu) con escudu de 1636.

Esti fechu determinó durante siglos la forma de vida de los nuegos antepasaos, que vivieron baxo un foru de plena autonomía na casería, siendo les vaques ún de los elementos fundamentales de vida xunto cola mazana, la sidra, el trigu, les fabes, el maíz, les pataques... etc., y otros munchos productos propios d'una economía rural d'autoconsumu; una tipoloxía de casa: la casa mariñana de planta baxa con portalón, estragal, *cuadra*, *tená*, arrimáu a ella'l llagar y per frente l'horru, dexando metanes la *corrá*. Too ello ye amuesa d'un esquema agrícola-ganaderu que'l condáu materializó dafechu a lo llargo los siglos.

Ún de los trabayos vitales nesti mundu d'economía autárquica ye *la yerba*, alimentu básicu pa les vaques nes dómines de seca y nes estaciones fríes, que ye

cuandu nun hai *pación* y los praos *nun críen*. D'ello que'l *curar* muncha yerba seya la garantía pa encarar con ésitu los tiempos ruinos qu'examás se sabe cuándo y cómo van ser de llargos: secona serondiega ensin *toñaes*, ivernaes crudes, primaveraes fríes nes que los praos *nun tiren...*

Si un paisanu queda ensin yerba pola mor d'una d'estes causes sedrá la ruina de la so ganadería y la de la casería, porque les vaques son sofitu fundamental nel mundu rural (lleche, quesu, cuchu, trabayu, xatos... etc.). Per otru llau difícil sedrá facese con ceba cuandu a toos- yos fai falta lo que tienen pa gñei o pa un dempués que nun se sabe nunca cómo sedrá de llargu.

La yerba nes estaciones

La seronda: les toñaes

Nel valle de Riusecu ta la capiella de la Milagrosa que se festexa a mediaos d'agostu y dizse d'ella que ye una virxen abegosa, poniendo-y veles la xente pa que truxere l'agua agostiego. Si llueve bien n'agostu vamos tener bones *toñaes* pa segar y pacer les vaques. Ye bono yá de mano porque asina'l paisanu nun gasta yerba, que l'iviernu ye llargu y, comu se diz equí, "examás lu comió'l llobu".

L'iviernu: el guano y el dexar el prau pa yerba

Ye la estación muerta, díes curtios y fríu. Los praos paren, la ñatura aquieta y hai qu'echar mano de la yerba de la *tená* y de lo de les *vares*. Cuandu ta más calentino y bono les vaques salen a *pacer* lo que puen; ye'l momentu de *fradar* los matos, *quemar* los escayos, *segar* los *moñiqueros*, *esparde* les moñiques pel prau si se pació y semar el *guano*. Esti sistema d'abonar faciase y faise de forma alterna, ye dicir, un añu unos praos y al otru otros, faciendo por cumplir con esto y abonando cada dos años a poder ser; el *cucho* yera pa la tierra y, si sobraba, pa les pumaraes, que se *cuchaben* pela seronda. El fechu de recurrir al *guano* ye namái pola falta cuchu. Nel

momentu que se *sema'l guano* yá se saquen les vaques del prau y pa primeros de marzu nun pue haber vaques paciendu nos praos que se dexen pa yerba. Pácense entós los requexos y los praos más arrimaos que se nomen equí *pastos*.

La primavera: el criase y el lloviu

Ye la estación na que too espoxiga, pero si falta l'agua nos meses d'abril y mayu nun habrá yerba enforma, sólo saldrán los *padrones* y va tar malo, ye mal barruntu pal añu, anque delles vegaes compensa con un agostu moyáu que trai bones toñaes. Pero si nun pinta asina tamos delante un añu malu pa les vaques y de xuru qu'habrá qu'echar mano de toles vares aneyes y tamién pue pasase mal.

Ye'l momentu de mirar los praos, cortar felechos y garabanzos que son malos pa yerba. Amás cortándolos *agafen* y el prau nun *arrala*.

El branu: el curar la yerba, l'envarar y la tená

La yerba nel mes de xunu yá entama *a roxar* y sobre la feria de San Antón ye cuando s'escomencipia a segar, allargándose esti trabayu hasta lo postrero de xunetu.

Procesos pa curar la yerba

a) *El siegu y la parva*

El *segar* ye un trabayu d'homes, pero lo importante d'un bon *segador* ye *armar* bien, ye dicir, *cabruñar* bien y *afilar* meyor, anque tamién hai que tener suerte colos preseos cuando se merquen: "En gadañes, muyeres y piedras d'afilar nun val l'escoyer, ye l'acertar". Amás un bon *segador* tien que duru, arteru y amañosu pal *siegu*.

Pa segar yerba hai qu'entamar bien ceu, namás que se ve daqué, hai qu'aprovechar la *fresca* que ye cuando meyor se corta la *freba*. Segábase too siguió hasta la hora la *parva* que yera sobre les diez, poniéndola l'amu'l prau y faciéndola les muyeres de casa: tortiella, chorizu, güevos cocíos, sardines, etc., acompangao siempre con sidra, que se bebía *a morro* y que nun solía faltar en

denguna casería, porque equí cada casa yera un llagar. Depués de la parva echábase mano de los *fierros* pa cabruñar y siguía segándose hasta que'l sol caleciere bien, depués venía la xinta, que la daba la familia pa la que s'andechaba y asina n'andecha diben segándose tolos praos de los vecinos que se xuntaben en comuña.

b) *L'esparder*

Los *barallos* de yerba que dexa la gadaña hai qu'*espardelos* cola *triente* per tol prau pa qu'entamen a curar. Esto faciéndolo principalmente les muyeres y los neños y les neñes de la casa mentantu se diba segando. Al *esparder* hai dir *separtando* artigües, escayos, paniegues, garabanzos, felechos... etc.

c) *El voltiar*

Si s'espardió pela mañana y el día taba bonu, depués de xintar hai que *voltiar* cola *triente*, pa que cure pel otu llau.

d) *Los cucos*

Colos postreros rayos de sol hai que volver *embarallar* la yerba col *ingazu* y facer *cucos* cola *triente* pa que pela nueche nun *revengue* y nun *cueya la orbayá*; tamién, al tar la yerba calentino va caminando nel cucu y ¿quién sabe cómo va tar el tiempu al otu día?

e) *Los cucones*

Si al otu día ta bono hai qu'abrir los cucos pela mañana, al mediudía *voltialo* y pela tarde *embarallalo* y facer *cucones*, cucos grandes.

f) *Los balagares*

Al otu día, si dexa'l tiempu, torna facese la mesma operación y pela tarde va tar, mui probable, curao del too. Esto, a parte de vese, pue tamién golese garrando un puñáu. Ye perimportante que la yerba tea bien curao, porque si non, *revién* y *mugórase* y les vaques nun lo quieren. Depués de bien curao hai que facer *balagares* y *apradiar* el prau: la yerba ye perimportante, hai qu'*atropalo* too. Si'l tiempu nun *acompanga*, vien *borrina*

o *lloviu*, la yerba cura mal, échase más tiempu en curalo y si lo garra l'agua siempre sedrá yerba más ruino y les vaques *retozaránlo*, ye dicir, enredarán con ello. Pero, de toes maneres, si l'iviernu vien gafu too se come: lo *bono*, lo *ruino* y lo *aneyo*.

g) *La vara yerba*

Los balagares déxense unos díes en prau pa que la yerba asiente en por sí y depués ye cuando s'empicipia a facer la vara.

Xeres pa facer una vara yerba:

Lo primero ye facer una poza en suelu, d'un metro de fonda aprosimao, p'afitar la *vareta*; darréu íguase'l *culu* la vara con cañes, escayos, piedras, etc., y a continuación van averándose los balagares a la vara. Esti llabor faise cola *parexa* y una sogá llarga de la siguiente manera: pónse la sogá alreodor del balagar bien metida p'abaxu, pa que nun quede yerba nel *culu*'l balagar, los cabos de la sogá amárrense al *xugu* y la *parexa* arrastra los balagares hasta onde vamos entamar a facer la vara.

Pa *facer la vara* necesítense dos persones, una qu'*apurre* les *trentaes*, que tienen que ser siempre pequeñes y dir *voltiaes* y otra persona que ta na vara y que ye la que de verdá la fai, garrando les *trentaes*, asitiándoles alreodor, *pisándoles* bien y de xemes en cuando *forrar* con yerba pel mediu; asina va xubiendo la vara per toes parte por un igual y con simetría en cuantes a la *vareta*, que ye l'exé central de la vara; al entamar nel *culu* hai que dir abriendo la vara pa face-y la *barriga* y depués dir zarrando fasta algamar el *cumal*.

Pa *cerrar la vara*, que ye daqué perimportante, porque nuna vara *mal cerrá* la yerba muéyase y podrez, hai que *pisar* muncho bien les *caberes trentaes*; llueu hai que mangar el *rollu* (que se fai con yerba sacao de la mesma vara), enroscalu al rodiu la *vareta* y sofitalu perbién con *gabitos* que s'espeten perriba pa que l'airón nun mueva'l rollu. Fecha la vara hai qu'esmesar la yerba de la *culera*

pa que nun quede en contautu col suelu, porque entós podrecería. El caberu llabor ye *peñar* la vara col ingazu.

Hai qu'*envarar* siguiendo esta téunica con permunchu detalle, porque la yerba nun pue moyase nin col lloviu nin cola ñeve y si la vara sal bien dizse que "quedó como una pera". Dalgunes vegaes por nun facer bien el trabayu o porque la yerba ta crespo y esnidia muncho, la vara tuerce y hai que pone-y un *sofitu* pa enderechala. Si pasa esto entamen rápido les reñes: "¿Qué ficiesti? ¡La culpa ye de to por echar trentaones! ...."

h) *La tená*

La *tená* nes cases mariñanes ta enriba la *cuadra*. Suel llevar una vara yerba y en cuantes se cura la yerba yá s'enllena porque lo que ta na *tená* nun fai falta envaralo y tamién, según se diz perequí, tampocu fai falta curalo tanto. Según la *tená* va quedando ensin yerba ye cuando hai que dir *portiendo* la yerba les vares pa ella.

El portiar: el carru yerba

Pa cargar un *carru yerba* lo primero ye preparar el carru faciendo lo siguiente: Quita-y los *lladrales* si los lleva; quita-y la *cabecera la puerta*; pone-y el *forcón* ente les *pértigues* cuasi al llau de les *llavies*; pone-y les *armadies* que van dende'l *forcón* hasta los *estadoños*; pone-y la *escalera* que ye la que va sofitar la *raba*. En tando'l carru iguáu llévase cola parexa pal prau, avérase a la vara en llugar que seya llanu (y si nun lu hai cavaráse pa que quede raso), échase'l *tentemozu* pa que nun *pilanke* y *cárgase* la yerba. Pa facer esto, lo mesmo que pa facer la vara, faen falta dos persones, una que se xube a la vara y va echando trentaes al carru, siempre pequeñes, y otra nel carru asitiando les trentaes, pisando a modo y echando nel mediu cuando faga falta. Tien que dir formando la *raba* cuadrada y dir menguando *en pica* pal *pértigu*. El carru bien cargáu aseméyase a un triángulu isósceles y lo mesmo que la vara tien que guardar simetría, tando'l centru de gravedá sobre la *exa*,

nun tar *delanteru*, meyor daqué *traseru* y non más cargáu d'un llau que d'otru porque de ser asina vienen llueu los problemes al carretar cola parexa.

L'amarrar: Depués cargáu'l carru hai qu'*amarralu* bien con una bona sogu pa que nun se cuerra la yerba per nengún llau. Échense dos *llaciaes* al mediu, ye dicir, dende'l forcón a la raba y otres tres o cuatro pelos llaos; depués péñase curioso pa que nun vaya quedando yerba enganchao pelos matos, *apónse* la parexa al carru y pa casa. Si hai que baxar cuestes emprunes *gálguíase*, ye dicir, frénase, y si hai que xubir cuestones *échase la gabita*, ponse otra parexa pa qu'ayude.

El meter: Al aportar a la *corrá* avérase'l carru al *ventán* de la *tená* y empiciábase a *meter* yerba, volviendo faer falta otra vez dos persones, una nel carru pa dir metiendo y otra pa coyelo y colocalo; agora collaborará tamién la reciella pa dir *pisando*. Podien pisar tamién munches veces mozos y moces, qu'aprovechaben, "ente tentá y trentá pa un aquello". Otramiente, de siempre foi la *tená* un llugar de rellaciones "prohibíes".

La yerba güei

La yerba güei ye otra cosa, fáense cuasi tolos llabores con ferramienta acoplao al tractor: segar, esparder, voltiar, embarallar, facer *fardos* o *bolos*. La yerba apílase en tendeyones y los praos onde nun se pue meter el tractor pácense. Cásique nun s'empleguen nin la triente nin l'ingazu y práuticamente desapaecieron los cucos y los balagares, siendo difícil atopar vares de yerba. L'usu de la gadaña quedó namái que pa desaverar o segar *pación* en verde.

Too camudó dafechu, el mundu rural ye otu*.

* Cunté col sofitu de *Guillermo Cabo García*, que cumplió 79 años n'agostu de 1996 y foi nos sos tiempos mozos segador nomáu.